

Αλέξης Καλοκαιρινός

Δημοτικιστές μεταξύ Κρήτης και Πόλης

ABSTRACT

This paper (*Demotacists between Crete and Constantinople*) deals with expressions of demoticism emanating from Autonomous Crete which do not fit comfortably into well polished polar interpretive schemes; demoticism does not always align with parliamentarianism and/or nationalism. I argue that as examined here, the instance of the 'Society for the National Language' in Chania (1909) needs to be handled by considering the stakes involved both in the transition from the Ottoman Empire to nation-statehood and the expansionist modernization of the Greek State. At any given historical moment, the dynamics of the relationship between national identities and statehood may prove to be more nuanced and complex, more open to the eventualities of the future, than ex post factum projections seem to allow.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: δημοτικισμός, Κρητική Αυτονομία, Νεοτούρκοι, φιλελευθερισμός, εθνικισμός

«Η κυριαρχία της ενωτικής αντίληψης στην ευρύτερη μεταπολεμική αλλά και τοπική ιστοριογραφία ... είχε ως αποτέλεσμα την αμηχανία των ιστορικών απέναντι στην περίοδο της «Αυτονομίας», που τους εμπόδισε, μέχρι και τη δεκαετία του '80, να τη μελετήσουν ως αυτόνομο πολιτειακό, κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα»

(Ζέη 2014: 21)

Σε αρκετή απόσταση από τη δεκαετία του '80, η τελεολογική ανάγνωση της ιστορίας, όταν επιμένει, συνδυάζεται συχνά με τον προθεωρητικό μανιχαϊσμό, που κάνει τη δουλειά μας εύκολη: καλοί και κακοί. Οι καλοί: προοδευτικοί, δημοτικιστές, ενωτικοί ... Και οι κακοί: συντηρητικοί, καθαρευουσιάνοι, ανθενωτικοί ... Αλλά όσο μακραίνει το δίστηλο τόσο γίνεται δύσκολο να διαβαστούν σωρευτικά οι στήλες. Για ν' αποφύγω τη δυσκολία θα προσπαθήσω να κινηθώ πέραν του καλού και του κακού.

Στο σχήμα δε βολεύεται, μεταξύ άλλων, ο εθνικιστικός αντικοινοβουλευτικός δημοτικισμός που γνώρισε ευρεία διάδοση και εμφανίζεται νωρίς στο *Νουμά*: «όσο η Ελλάδα δεν ελευτερώνεται από το Κοινοβουλευτικό θεριό που την πατάει στα στήθια σήμερα, μεζέ από Μακεδονία

δεν παίρνουμε» (*Νουμάς*, 98, 31/5/1904).¹ Σε λίγο, φθινόπωρο του 1906, στα απόνερα του Κινήματος του Θερίσου, χανιώτες βασιλόφρονες (πριγκηπικοί) και βενιζελικοί αντιπαρατίθενται στο Νουμά. Βασιλόφρονες δημοτικιστές: Δεν είναι θερμοί οπαδοί του κοινοβουλευτισμού, της καθολικής ψηφοφορίας και της δεδηλωμένης, πρωτοτυπικοί φιλελεύθεροι. Εδώ, στηλιτεύεται «η Νεοελλαδοκοινοβουλευτική δημοκοπία, η άξια θυγατέρα της καθαρεύουσας και του Σχολαστικισμού», καταγγέλλονται οι πολιτευτές που πολιτεύονται «πουλώντας έθνος, και αγοράζοντας ψήφους»: το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζεται «μια παρωδία Κράτους» (Γιάννης Θ. Αντωνακάκης, «Οι τυραννοχτόνοι», *Νουμάς*, 212, 10/9/1906).

Στο Ελληνικό Βασίλειο με τον εμπεδωμένο καθαρευουσιάνικο κοινοβουλευτισμό, το Στέμμα, ειδικότερα, μπορεί να παρακάμψει τους (λοιπούς) θεσμούς για να αγγίξει τους απλούς ανθρώπους στους οποίους διεκδικεί το έρεισμά του. Στο γύρισμα του αιώνα, η Όλγα πατρωνάρι τη (μία) μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική.² Στα 1915, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης σπεύδει να μεταφέρει από δημοσίευμα της Εστίας: «Ο βασιλεύς [Κωνσταντίνος] εις την Λάρισαν ερωτήσας δύο μονιμοποιηθέντας εφέδρους αξιωματικούς, τι επηγγέλοντο πριν γίνουν αξιωματικοί, και μαθών ότι ήσαν διδάσκαλοι, τους είπε: «Προσέξτε να μη λέτε στους στρατιώτες ελληνικούρες και δεν σας καταλαβαίνουν» ... Η σύστασις του Βασιλέως ... απευθύνεται εις όλους τους αξιωματικούς, τους οποίους καλεί να συνδεθούν με τον στρατιώτην δια της ζωντανής γλώσσης...» (Τριανταφυλλίδης 1963 [1915], σ. 284).³ Το άρθρο του ευέλκτου Τριανταφυλλίδη, τότε κρατικού υπαλλήλου, δεν θίγει ασφαλώς την αντίληψη του «Ντουβάρ πασά» για τη θεσμική σχέση του με το στράτευμα, αλλά συνεχίζεται με αναφορές στο πολιτικά τόσο σοφά υπολογισμένο στην εκδήλωσή του δημοτικιστικό φρόνημα του πρωθυπουργού Βενιζέλου. Εντέλει, «όχι μόνο για το στρατό αλλά και για το λαό γενικά ... άρχισε να ωριμάζει η γνώμη πως στη γλώσσα του πρέπει να του μιλήσουμε ...» (στο ίδιο, σ. 289).

Αυτά στις παραμονές του Εθνικού Διχασμού. Πέντε χρόνια νωρίτερα, φοιτητής ακόμα, ο Τριανταφυλλίδης γράφει στη Δέλτα: «Με πολύ ενδιαφέρον κι ευχαρίστηση διάβασα όσα μου αναφέρετε για το Διάδοχο μας. Έχω την πεποίθηση ότι δεν του λείπει η καλή θέληση και ότι ο αυριανός μας βασιλέας θα *θελήση* να υποστηρίξη και να βοηθηθή από τους *right men*» (15/1/1910, Δέλτα [χ.χ.] σ. 318).⁴ Προσηλυτιστές και προσήλυτοι δε μοιράζονται απαραίτητα τους ίδιους στόχους.

Τα τελευταία γράφονται αμέσως μετά από μια σημαντική καμπή του δημοτικιστικού κινήματος, και ο *right man* («κατάλληλος άνθρωπος», όπως αποδείχτηκε ιστορικά) έχει συνείδηση: «Στους τωρινούς [‘leaders της δημοτικής’] ξέφυγαν τα ηνία από τα χέρια» (30/9/1909, στο ίδιο, σ. 302). Το μεταιχμακό 1909 είναι η χρονιά των Συλλόγων Δημοτικιστών στην Κρήτη, αν

¹ Ανώνυμο, με τίτλο «Για τη Μακεδονία», στη στήλη «Φαινόμενα και Πράγματα».

² Βλ. συνοπτικά Mackridge 2013 [2009], σ. 311-8, και αναλυτικά τα σχετικά στον τόμο *Ευαγγελικά* (1901) – *Ορεσσειακά* (1903). *Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2005.

³ Πβ. και τον κρήτα Αντωνακάκη στο ίδιο άρθρο του *Νουμά*, νωρίτερα (1906): «στρατός με καθαρέβουσα και με κούκλες και με συναλλαγή δε γίνεται».

⁴ Πβ. προηγουμένως τα σχετικά με τη πριγκίπισσα Σοφία (27/10/1909, στο ίδιο, σ. 309-310)· για τη σχετική συνομιλία της Δέλτα με το Διάδοχο, Ιανουάριο 1910, βλ. Δέλτα 2007, σ. 612.

και τα τέλη του είναι ήδη πολύ αργά για τον πρώτο απ' αυτούς: το «Σύλλογο για την εθνική γλώσσα 'ο Σολωμός'» *Χανίων*. Ο άνθρωπος που ηγήθηκε είναι ο ίδιος που πρωτοστάτησε στην προαναφερθείσα διαμάχη βασιλοφρόνων-βενιζελικών, τότε ακόμα ως βενιζελικός: κάποιος Χρήστος Χρηστουλάκης. Στον άνθρωπο αυτό νομίζω πως αξίζουν περισσότερα από δεκαπέντε λεπτά δημοσιότητας που περισσεύουν στον ιθύνοντα νου του Συλλόγου Ηρακλείου, τον Καζαντζάκη.

Χρηστουλάκης και Καζαντζάκης εμφανίζονται στα 1909 ως ηγέτες των «δικτύων του δημοτικισμού» στην Κρήτη. Αλλά πιστεύω ότι ο πληθυντικός «δίκτυα» είναι αδόκιμος· πρόκειται για κόμβους ενός δικτύου. Γράφει ο Πάλλης στον κωνσταντινουπολίτη Φώτη Φωτιάδη, που σε λίγο θα χάσει πράγματι τα ηνία του κινήματος: «Αφτό το ζήτημα των βιβλίων είναι πολύ σοβαρό ... ά [: αν] μπορούν να συγκεντρωθούν τα βιβλία στην *Πόλη* [πρέπει να διανέμονται] Σμύρνη, Σαλονίκη, Μυτιλήνη, Μόλιβο, Σάμο, Κύπρο, Ρόδο – Αλεξάνδρεια, Κρήτη, Αθήνα, Κορφούς ... *Έτσι θα κάνουμε ολόκληρο δίκτυο*» (Αλέξ. Πάλλης, Liverpool προς Φώτη Φωτιάδη, ΚΠολη, 1/10/1907 – Παπακώστας 1985, σ. 222-3).

Που βρισκόμαστε; *Στην Πόλη· δε βρισκόμαστε στην Αθήνα αλλά στην Πόλη*. Και δεν πρόκειται μόνο για βιβλία. Πέρα από το προγραμματικό δίκτυο του δημοτικισμού, υπάρχει το *πραγματικό δίκτυο της αλληλογραφίας*: «Για μας τους νέους, τους «δημοτικιστές», η δημοτική είναι ένας σύνδεσμος μια «φραμασοναρία». Όλοι γνωριζόμεθα, συνεργαζόμεθα, *αλληλογραφούμε*, έστω και χωρίς προσωπική γνωριμία» (Δέλτα 2007, σ. 114 – αναφορά στο Μάη 1908). Οι στόχοι του δημοτικιστικού δικτύου είναι *βιβλία, Τύπος και σχολεία*, στο ρόμβο που σχηματίζουν οι «τέσσερις μεγάλες πολιτείες της Ρωμιοσύνης»: Πόλη, Αθήνα, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια (Δραγούμης 2003 [1911], σ. 308) – η μια μόνο *ελλαδική*. Βιβλία διανέμονται και πωλούνται, αλλά σχολεία δεν γίνονται – με την οδυνηρή, εντέλει, εξαίρεση του Βόλου. Στο δίκτυο του Τύπου, στον Αθηναϊκό *Νουμά* που χρηματοδοτείται από τον Πάλλη μέσω του Αδερφάτου της Πόλης προστίθεται μετά τη νεοτουρκική επανάσταση ο *Λαός*.⁵ Ο Χρηστουλάκης συνεργάζεται στο *Λαό* της Πόλης, από την αρχή: «Από πολλά μέρη ανταποκριτές είναι έτοιμοι ... από την Κρήτη ο Χρηστουλάκης, φίλος του Βενιζέλου ...» (Φώτης Φωτιάδης, ΚΠολη προς Πέτρο Βλαστό, Αθήνα, 10/11/1908 – Παπακώστας 1985, σ. 317).

Ο Σύλλογος του Χρηστουλάκη ιδρύεται στα Χανιά στις 28 Φλεβάρη 1909, με μια σύντομη εμπρηστική καταστατική διακήρυξη, ενόσω κυκλοφορεί (και φαίνεται πως διαβάζεται) ο *Λαός*, και διαλύεται παταγωδώς στις 15 Μάη 1909,⁶ μετά από 'λαϊκή κινητοποίηση', λίγες μέρες πριν το κλείσιμο του *Λαού*. Τέσσερις βδομάδες πριν τη διάλυση, ο Χρηστουλάκης έχει δημοσιεύσει ανωνύμως ένα πολύ αξιοπρόσεκτο, γιατί άκρως προβοκατόρικο άρθρο, στο *Νουμά* (340, 19/4/1909), με τίτλο «Ένας γυμνασιαρχικός λόγος στην Κρήτη» (για την 25η Μαρτίου):

«... Αναφέρει [ο γυμνασιάρχης] για μεγάλο ποιητή τον Αχ. Παράσχο και για ένα γίγαντα Σολωμό ούτε λέξη. Λέει πως στα καλογερικά κελιά εμορφωνότανε ο νέος Έλλην, ξεχνώντας πως με το συναξάρι και το οχτοήχι που διάβαζαν τότε τα ρωμιόπουλα μπορούσαν να γίνουν καλοί Χριστιανοί, διόλου όμως Έλληνες»

⁵ Η αναφορά μου περιορίζεται σε έντυπα που χρηματοδοτούνται μέσω του Αδερφάτου της Πόλης.

⁶ Λασιθιωτάκης 1966, σ. 6-10· Λαγουδάκη 2015, σ. 168, 171.

Άλλα λέει ο Ρήγας ο Βελεστινλής – όχι Φεραίος:

«Αυτός ακόμα ο Ρήγας ο Βελεστινλής (είσαι βέβαιος, κ. γυμνασιάρχη, πως το σημερινό Βελεστίνο είτανε όπου κ' η αρχαία πολή Φεραί;) που ο ρήτορας κάθε τόσο τον ανέφερε, τέτοιο κήρυγμα ξεδιπλώνει στο περίφημο θούριό του «Ως πότε παλληκάρια», Αν οι δασκάλοι το διάβαζαν ολόκληρο και το πρόσεχαν, θα ξέραν τα παρακάτω λόγια

*Αρμένηδες και Τούρκοι, Βούλγαροι και Ρωμιοί
Αράπηδες και άσπροι με μίαν κοινή ορμή
Για την Ελευθερία να ζώσωμε σπαθί
Να σφάξωμε τους λύκους που τον ζυγό βαστούν
και Χριστιανούς και Τούρκους σκληρά τους τυραννούν.*

Στο ίδιο ποίημα ο Ρήγας μάς λέει καθαρά τι θέλει από την Επανάσταση:

*«Συμβούλους προκομένους με πατριωτισμόν
Να βάλωμεν εις όλα να δίνουν ορισμόν.
Ο νόμος νάναι ο πρώτος και μόνος οδηγός»*

Τέτοιο κάτι τι ονειροπολούσε κι ο Υψηλάντης ...

[...]

Πού να βρει όμως το θάρρος να τα μάθει αυτά ο κοντόθωρος και ελλαδικός δάσκαλος, που η μόνη αξία του είναι να δημοκοπά με ρητορεία ψευτοσωβινιστική; ... Ο λόγος του ... άλλο δε λέει παρά πυραμίδες από κόκκαλα και ποταμούς από αίμα. Ο προγονισμός, ο ελλαδισμός, η Μεγάλη Ιδέα κι ότι άλλο μωρό και γελοίο κι αποβλακωτικό μπρόβαλε ύστερ' από το Σηκωμό του Γένους στα δασκαλίστικα κεφάλια ...

[...]

Ένας μελετημένος και καλοσυνείδητος ρήτορας θα ιστορούσε μ' ακρίβεια το αληθινό πνεύμα της Μεγάλης Επανάστασης και θάδινε σωστά τον πραγματικό χαρακτήρισμό της (όχι βέβαια από την Ιστορία του Παπαρρηγόπουλου)»

Και η κατακλείδα:

«Μόνο ένας γυμνασιάρχης τα κατάφερε να ξεχάσει πώς στην Τουρκιά ζούνε τα 8)10 του Ελληνισμού και αντί να φλυαρεί για την «αισχίστην δουλείαν» των Οθωμανών Ελλήνων, είχε χρέος να μιλήσει πιο ουσιαστικά, πιο θετικά, πιο φρόνιμα και πιο επίκαιρα. Έπρεπε να ξέρει πώς σήμερα άλλοι είναι οι φυσικοί εχθροί μας και όχι οι Τούρκοι. Έπρεπε να ευκηθεί να προκόψει το οθωμανικό σύνταγμα. Έπρεπε να παρακαλέσει να πάνε μπροστά στη Νέα Τουρκία οι φιλελεύθερες ιδέες. Έπρεπε να δείξει – έτσι θα μιλούσε ο ορθός λόγος – τις μεγάλες υποχρέωσες της [ελληνικής] φυλής σε μια ελεύτερη Οθωμανική Πολιτεία. Έπρεπε να πει πως ο Ελληνισμός με το έντικτο δημοκρατικό του πνεύμα οφείλει να βάλει τα δυνατά του να δώσει την πιο ελεύτερη μορφή στο οθωμανικό πολίτευμα και σε μια τέτοια Πολιτεία να φανερώσει όλη τη δύναμή του την υλική και την πνευματική. Και το σπουδαιότερο

απ' όλα έπρεπε να τονίσει πως η φυλή πρέπει να έχει ένα μα και σοβαρό ιδανικό, να πασκίσει δηλαδή να ξαναπαρουσιαστεί στον κόσμο το μεγάλο ιστορικό φαινόμενο και το οθωμανικό κράτος σιγά-σιγά να πάρει τύπο ελληνικό»⁷

Αυτά γράφονται τις μέρες που ενάντια στη κυβερνώσα νεοτουρκική *Επιτροπή Ένωσης και Προόδου* έχει εκδηλωθεί ένοπλη εξέγερση της αντιδραστικής ισλαμιστικής *Ένωσης Muhammadan* που κατεστάλη στα τέλη του ίδιου μήνα, Απριλίου 1909.⁸ Ο Χρηστούλάκης, όπως είπαμε, είναι συνεργάτης του *Λαού* που εκδίδει το Αδερφάτο της Πόλης με χρηματοδότηση Αλέξανδρου Πάλλη. Το φύλλο, προς δυσaréσκεια των μελών της οικογένειας Ράλλη (Πάλλη, Βλαστού) έχει διευθυντή τον σοσιαλιστή Νίκο Γιαννιό, υπό την εποπτεία ενός ανθρώπου που δεν είναι σοσιαλιστής, και που είναι άνθρωπος-κλειδί για το Αδερφάτο αλλά και το πρόσωπο που θα σφραγίσει πνευματικά και ηθικά τον Χρηστούλάκη και τον Καζαντζάκη, όπως το ήθελε: να ορίζει ανθρώπους. Το πρόσωπο αυτό, ο Ίων Δραγούμης,⁹ έχει κεντρικό επιτελεστικό ρόλο τόσο στο Αδερφάτο, που μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων βγαίνει από τη μυστικότητα (και βγάζει εφημερίδα), όσο και σε μια άλλη παράλληλη οργάνωση, στην ίδια Πόλη, που παραμένει μυστική, όπου δρα με το alter ego του, τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη:

«Λίγες μέρες μετά την ανακήρυξη του Οθωμανικού Συντάγματος, ο Ίων και εγώ στείλαμε στον υπουργό των εξωτερικών μια «Μελέτη» μας «Περί ελληνικού προγράμματος», για να πούμε στην ελληνική κυβέρνηση τα παρακάτω περιήπου:

«[...]

... και αν αλήθεια στάθηκαν ποτέ ελληνικές από κρατική άποψη αυτές οι αυτοκρατορίες [η Βυζαντινή και «το κράτος του Μεγάλου Αλεξάνδρου»], τα πράγματα της Ανατολής και του κόσμου είναι τώρα τέτοια ώστε μας είναι αδύνατο να πραγματοποιήσωμε το ιμπεριαλιστικό αυτό όνειρο ... Όσο το δυνατόν γρηγορώτερα, τώρα μάλιστα, σκοπό της ελληνικής πολιτικής πρέπει να βάλωμε όχι μια ελληνική μεγάλη αυτοκρατορία, αλλά ένα συνασπισμό των λαών και των κρατών της Βαλκανικής Χερσονήσου και της Μικράς Ασίας ... [Ο] συνασπισμός αυτός πρέπει ν' αρχίση με μια συμμαχία Ελλάδος και Τουρκίας. Και η συμμαχία αυτή είναι δυνατή μόνο υπό δύο όρους: Πρώτον· τον σεβασμό της εθνικής υπόστασης των ομογενών μας μέσα στην Τουρκία και την συμμετοχή τους εις αυτό με ίσα προς τους Τούρκους καθήκοντα και δικαιώματα,¹⁰ και δεύτερον, την λύσιν του Κρητικού Ζητήματος, της Τουρκίας και της Ελλάδος παραδεχομένων ειλικρινώς ως οριστικόν καθεστώς της Κρήτης την πλήρη αυτονομίαν της»

[...]

(Αθαν. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως, σ. 65, πρόσθετη έμφαση).

⁷ Διατηρήθηκε η τυπογραφία (αραιώσεις και πλάγια) του πρωτοτύπου.

⁸ Lewis 2001 [1968]: 434-6.

⁹ «[Ε]ίμαι έτσι καμωμένος που πρέπει να ορίζω ανθρώπους» (Δραγούμης, 1985, σ. 4· πβ. στο ίδιο, σ. 186, 232).

¹⁰ Πβ. τα περί *Συνταγματικού Κράτους και Ελληνικού Έθνους*, στο ίδιο, σ. 112-3.

Ο Δραγούμης, στην προσχηματική μυθοπλασία του ως «Αλέξης», «αγναντεύει, ανάλογα με τις περιστάσεις, δυο ιδανικά πολιτικά, την ανατολική αυτοκρατορία και την ένωση της φυλής. Δουλεύοντας έτσι με το φίλο του,¹¹ δουλεύει σύγκαира και για τα δυο αυτά ιδανικά που δεν ξέρει ακόμα ποιο από τα δυο θα αφήσουν τα περιστατικά, τα ανεξάρτητα από τη θέληση του έθνους του, να επικρατήσει» (Δραγούμης 2003 [1911], σ. 356).¹² Τις μέρες της «αποκατάστασης» του οθωμανικού Συντάγματος μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (Ιούλιο 1908), γράφει στο Ημερολόγιό του: «Τώρα που ο Σουλτάνος έδωσε το Σύνταγμα στην Τουρκία και με φάνηκε πως ίσως καλλιτερέψει η τουρκική διοίκηση και ίσως ζήσουν πιο ελεύθερα οι Έλληνες της Τουρκίας και προκόψουν στο εμπόριο, – είπα πως δεν έχω τίποτα να κάμω γι' αυτούς. Ίσως δε θελήσουν πια να ενωθούν με την Ελλάδα. Είναι όμως άλλα να γίνουν, ας πούμε: πρέπει το τουρκικό το κράτος με τον καιρό να γίνει ελληνικό κράτος, όπως το ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος έγινε Βυζαντινό Ελληνικό κράτος» (Δραγούμης 1985, σ. 4-5, Ιούλιος 1908).

Πριν από τους Βαλκανικούς, αλλά ιδιαίτερα ως τα μέσα του 1909, όταν πρωτεύουσα της Ρωμιουσύνης είναι ακόμα η Πόλη (φαντασιακή πρωτεύουσα της φαντασιακής κοινότητας), κέντρο του διχτιού των δημοτικιστάδων, η Ιστορία, στα μάτια ορισμένων, τουλάχιστον, δρώντων διανοουμένων είναι ανοιχτή: τη συνείδηση αυτής της ισχυρής *ενδεχομενικότητας*, του *αναποφάσιστου* της ιστορικής στιγμής, πρέπει να παίρνουμε υπόψη στις αναλύσεις και ερμηνείες μας.

Η ενδεχομενικότητα του μέλλοντος βασίζεται στην εκτίμηση του παρόντος: «Οι Έλληνες κοντεύουν να πιστέψουν πως το ελληνικό το κράτος είναι πραγματικότητα. Κ' εγώ αρνούμαι την πραγματικότητα αυτή» (Δραγούμης 2013 [1907], σ. 317-8). Ο Δραγούμης χαρακτηρίζει το ελληνικό βασίλειο «κρατίδιο»¹³ και αντιδιαστέλλει ανάμεσα σε *ελλαδικό* και *ελληνικό* (ακολουθούμενος από τον αλληλογράφο και προστατευόμενό του Χρηστουλάκη στο παράθεμα που είδαμε). Η επανάσταση των Νεοτούρκων έχει δημιουργήσει νέα δεδομένα στον κύκλο των δημοτικιστών:

¹¹ «Τους συνεδένει κοντά στ' άλλα η ακατανίκητη σιχασιά τους για το ελλαδικό κράτος και τα στενά ιδανικά των μικροπολιτικών τους» (στο *ίδιο*, σ. 357). Για τη σχέση (ισχύος) μεταξύ Δραγούμη και Σουλιώτη βλ. Δραγούμης 1985, σ. 5, 111 («Λόντρα, Γενάρης 1910»), και την κρίση της Δέλτα στην τελευταία εγγραφή, Δέλτα 2006, σ. 620 (και βλ. στο *ίδιο*, σ. 113).

¹² «Συλλογίζονταν πως πρέπει όλες οι κοινότητες που έμειναν έξω από το Ελληνικό Βασίλειο να πήξουν και να γίνουν ένα κράτος. Γιατί να περιμένουν την ελευθερία μόνο από την Ελλάδα; Ας δουλέψουν σαν να μην ήταν η Ελλάδα κι αυτή τότε θα τις βοηθήσει. Φαντάζονταν ένα απέραντο μυστικό οργανισμό μέσα σ' όλη την Τουρκία, ένα *δεύτερο κράτος ελληνικό*, καμωμένο απ' όλες τις ελληνικές κοινότητες και επαρχίες [βλ. 'ιδιοκυβέρνηση'/ 'αυτοδιοίκηση'] ... Οι Έλληνες όλοι να είναι σ' αυτό τον μυστικό οργανισμό όργανα, και ούτε ένας να μην είναι έξω» (στο *ίδιο*, σ. 333, πρόσθετη έμφαση). Και στο Ημερολόγιό του, από την Πόλη, Οκτώβρη 1910: «Ο Σ[ουλιώτης] έλεγε, καθώς και το πιστεύει, ότι από την Ανατολή γίνεται και θα βγει ένα ανακάτωμα φυλετικό ανθρώπων που θα λέγονται Ανατολίτες, και τότε πια δε θα υπάρχουν Έλληνες, Εβραίοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Κούρδοι, Αρμένηδες κτλ. Έλεγε πως και τώρα ακόμα οι ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων των φυλών της Ανατολής είναι μεγαλύτερες από τις διαφορές. Ο Θύμιος το συζητούσε αυτό και γω μαζί του. Αλλά γω προπάντων άκουγα, και παρατηρούσα τη διάλυση του σημερινού Ρωμιού ανάμεσα σε δυο ιδανικά: *το ιδανικό του Σ.* της Βυζαντινής, της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, της Μεγάλης Ιδέας με ανατολίτικο χρώμα, και *το ιδανικό του Θ.* το φυλετικό, το νασιοναλιστικό, το ελλαδικό, το ελληνικό του να μεγαλώσει η Ελλάδα, να ενωθούν μαζί της οι αλύτρωτοι με τις επαρχίες τους και να γίνει μεγαλύτερη Ελλάδα. Θα γράψω ένα βιβλίο γι' αυτό» (Δραγούμης 1985, σ. 137-8).

¹³ Π.χ. Δραγούμης 2013 [1911], σ. 357.

«Στα εθνικά δε βλέπω πώς μπορούμε να μη χωριστούμε από τους άλλους Ρωμιούς. Οι άλλοι θα κολληθούνε στα Προνόμια, στο φεουδαλισμό, στον Πατριάρχη, “στην καθαρεύουσα” κ.τ.λ. Εμείς θέλουμε να τα ρίξουμε όλ’ αυτά. Κ’ η πολιτική μας με τους Νεοτούρκους θα είναι αναγκαστικά αντίθετη με την πολιτική των άλλων – δηλ. της πλειονοψηφίας ...» (Πέτρος Βλαστός, Liverpool, προς Φώτη Φωτιάδη, ΚΠολη, 7/10/1908 – Παπακώστας 1985, σ. 308).

Σ’ αυτό το ρευστό περιβάλλον, η Κρήτη έχει βέβαια κηρύξει μονομερώς την ένωσή της με το ελληνικό βασίλειο, από τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1908, σε συνέχεια της προσάρτησης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας. Ο Σύλλογος των Δημοτικιστών των Χανίων ιδρύεται λίγους μήνες αργότερα. Και έχουμε μαζέψει κάποια εφόδια για να διαβάσουμε (από) τη διακήρυξή του, γραμμένη από το χέρι του Χρηστούλάκη:

«Η φυλή μας βρίσκεται από καιρό σε μια κατάσταση που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει ιστοριοκρατική. Η τρανή κληρονομιά που μας άφησαν οι αιώνες είναι αβέβαια ... μένη το έθνος σαστισμένο και ξένο σε κάθε νέα ιδέα που ταραίζει κι’ ανυψώνει τη νεώτερη πολιτισμένη κοινωνία ... χώστηκε η φυλή μέσα για μέσα στην πρόληψη και η νεοελληνική κοινωνία μαράθηκε απ’ την αδράνεια.

Με σκοπό να βοηθήσουμε, όσο μπορούμε το λύτρωμα του έθνους από μια τέτοια φριχτή κατάσταση μαζωχτήκαμε κάμποσοι νέοι Κρητικοί κι’ οργανώσαμε το «Σολωμό».

Ποθούμε το πόλεμο το κοινωνικό που φέρει την πρόοδο ... Ο Σύλλογός μας ιδανικό ’χει να χτυπήσει την πρόληψη και να φιλοξενήσει και να δώσει φτερά σε κάθε προοδευτική ιδέα. Ο Σοσιαλισμός π.χ. είναι μια τέτοια ιδέα. Μα και κάθε άλλη είτε Αριστοκρατική, είτε Δημοκρατική, είτε ατομικιστική, είτε εθνικιστική, είτε Κοσμοπολιτική, όποια ιδέα και αν είναι, φτάνει να κρύβγη μέσα της στοιχεία προόδου, από μας θα ’νε καλόδεχτη, από τους άλλους πρέπει να ’νε σεβαστή.

Μ’ άλλα λόγια ο σύλλογος «Σολωμός» δεν έχει δική του προτίμησι σε καμιά από τις παραπάνω ιδέες και το μόνο που ζητά είναι να κατασπάση το μισοειϊστικό φραγμό και να καθιερώσει πραγματικά το σεβασμό της σκέψης στη νεοελληνική κοινωνία.

Και πολεμώντας τη πρόληψη, θα γυρέψουμε να θανατώσουμε την πιο μεγάλη απ’ όλες και την πιο φαρμακερή, τη Γλωσσική.

[...]

Με τη βοήθεια [της ζωντανής μας γλώσσας] και μόνο η ξαναγεννούμενη φυλή θα βρει τη δύναμη ν’ αντικρύσει τη δική της αλήθεια και με τη χάρη της θα μπορέσει να πλάσει τη δική της Ηθική».

(Καταστατικό του Συλλόγου για την Εθνική Γλώσσα «ο Σολωμός», Χανιά, 1909)

Σύντομα σχόλια:

Τα ανοιχτά ενδεχόμενα ορίζουν, κατά τον οριστικά αντιβενιζελικό Χρηστουλάκη, το μαλλιαρισμό, στο άρθρο που αφιερώνει ένα χρόνο αργότερα στον «σοβαρό εργάτη της Ιδέας Ι. Δραγούμη»: «η λέξη [μαλλιαροί σημαίνει] απάνω-κάτω ... εκείνους που εδήλωσαν καθολική ή μερική αποχή από την προπατορική κληρονομιά και που είναι πρόθυμοι ν' αφήσουν ή άφησαν τους εαυτούς των ανοιχτούς κ' ελεύθερους στις νέες ιδέες και στον αγώνα τους. Και προπάντων εκείνο από τα κληρονομικά αγαθά, που όλοι αυτοί οι νεωτεριστές απόρριξαν, είταν η αχαμνή κ' εξωτερική μίμηση της «θείας του Πλάτωνος φωνής»» (*Νουμάς*, 391, 9/5/1910). Το παρατακτικό άνοιγμα της προκήρυξης γίνεται σε ιδέες που ως επί το πλείστον αντιπαρατίθενται σε ζεύγη: σοσιαλιστές και νασιοναλιστές έχουν μόλις αντιπαρατεθεί επί δύο χρόνια (1907-9) στο ίδιο φύλλο (το *Νουμά*).¹⁴ Σ' αυτή τη συζήτηση, ορισμένοι εθνικιστές ρέπουν στον 'αριστοκρατισμό' (Δραγούμης, Βλαστός). Η «πρόοδος» είναι αναποφάσιστη στο σταυροδρόμι του αστικού φιλελευθερισμού, του σοσιαλισμού, του κομμουνισμού και του πρωτο-φασισμού.¹⁵ Κάθε αντίσταση στον εθνικισμό (σωστότερα, 'εθνοκρατισμό') δε συνιστά αφεαυτής προσκόλληση σε μια «πρωνεωτερικότητα». Η ένταση ανάμεσα στον εθνικισμό και τον κοσμοπολιτισμό είναι χαρακτηριστική της ευρωπαϊκής διανόησης των παραμονών του Μεγάλου Πολέμου, και αποτελεί σφραγίδα του Μοντέρνου, από τη Γαλλία ως την Αγιοπετρούπολη.¹⁶ Μέσα στο ίδιο καζάνι αναδεύεται ο «κοινωνικός πόλεμος» που ποθούν οι δημοτικιστές των Χανίων: «δημοτικισμός θα πει κοινωνική επανάσταση ενάντια στην παράδοση και στο σύνολο κοινωνικό καθεστώς που την εδημιούργησε» (Χρηστουλάκης στο *Νουμά*, 488, 1/1/1912 – παραμονές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου).¹⁷

Κι ένα τελευταίο, ο *μισσνεϊσμός*: Είναι η άπωση του νέου, που φέρνουν οι «νέοι Κρητικοί», «Νεοκρητικοί» όπως λέμε και «Νεοτούρκοι»: Στα τέλη του 19ου αιώνα τους έλεγαν *Jeunes Turks, Jung Turks*.¹⁸ Κι έτσι, *Jeunes Cretois, Young Cretans*, αλλά δεν ξέρω αν κάποιος πριν ή και

¹⁴ Άρθρα συγκεντρωμένα στο Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.) 2000 [1976].

¹⁵ Η ανάγνωσή μου αποκλίνει από την άποψη της Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου που βρίσκει φιλελεύθερο κοινό παρονομαστή για τους κρήτες δημοτικιστές (βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου ³2009, σ. 59-60).

¹⁶ Βλ. Καλοκαιρινός ²2010, κεφ. 2.

¹⁷ Ο Χρηστουλάκης έχει μια πιο συγκεκριμένη, προσωπική, ιδέα επ' αυτού, που ρέπει στον πρωτο-φασισμό: «[Ε]ίναι ανάγκη, για να γίνουμε κοινωνικώς ισχυροί, να αντιτάξουμε μια κοινωνικο-πολιτική ιδεολογία καθαρά αντιμπουρζουαζική ... να στραφούμε προς όλα τα μη μπουρζουαζικά στοιχεία, στους εργάτες, στους μικρογεωργούς και κολλήγους, και στους μικροαστούς ήτοι βιοτέχνες, μικρεμπόρους, υπαλλήλους και μη κεφαλαιούχους επιστήμονες .. και να τους συνασπίσουμε πολιτικώς σ' ένα κόμμα. Πώς θα λέγεται το κόμμα τούτο λαϊκό, δημοτικιστικό, μικροαστικό ή σοσιαλιστικό είναι αδιάφορο ...» (στο ίδιο, σ. 435). Η καθαρεύουσα είναι «αναπόσπαστο μέρος της μπουρζουαζικής ιδεολογίας» (στο ίδιο, σ. 434) και, κατά έναν από τους πιο εδραιωμένους κοινούς τόπους του δημοτικισμού, η *καθαρεύουσα είναι συνυφασμένη με την ψευτιά*. Κι αν ο κοινοβουλευτισμός ασκείται στην καθαρεύουσα, είναι κάλπικος. Η δημοτική, πάλι, για τους στοχαστικούς δημοτικιστές, δεν είναι η αλήθεια, αλλά μια αναγκαία προϋπόθεσή της. Για το Δραγούμη η αλήθεια βρίσκεται ανάμεσα στο εγώ και στο έθνος – μπαρρειακό κράμα νιτσεισμού και εθνικισμού (βλ. Δραγούμη 2013 [1908], σ. 251· 2013 [1905/1927], σ. 69-70· 1985: 231), αλλά και πάλι «η δική μας αλήθεια» των Χανιωτών, όπως και για το Δραγούμη, είναι κάτι που κάνουμε, όχι κάτι που βρίσκουμε· επιπλέον, η αλήθεια είναι προοπτικιστική (perspectivist) όπως είναι στον Νίτσε (πβ. και το φιλοσοφικό πραγματισμό του Βλαστό, στο *Νουμά* (Σταυρίδη-Πατρικίου 2000 [1976])· για τον προοπτικισμό του Νίτσε, βλ. Νεχαμάς 2002 [1986]).

¹⁸ Lewis 2001 [²1968]: 322-3.

μετά σκέφτηκε τους Νεοέλληνες ως *Jeunes Grecs, Yung Greeks*, πλην του Δραγούμη, σε μια του στιγμή.¹⁹

Ο Δραγούμης σκέφτεται, ακόμα στις αρχές του 1911, πως οι Νεοέλληνες χρειάζεται να εφεύρουν μια *culture* δική τους αντί να επιδοθούν (αμέσως) σε μια *politique impérialiste* (Δραγούμης 1985, σ. 156· Πόλη, Γενάρης 1911)· «Φτάνει το έθνος να ζήσει στα γεμάτα, και περιττές είναι οι κοσμοκρατορίες για το δικό μου το έθνος. Δέχομαι να ζήσει το έθνος μου στα γεμάτα σαν Ουγγαρία μέσα σε μιαν Αυστρία» (στο ίδιο, σ. 157-8· Αθήνα, Γενάρης 1911). Δυο μήνες αργότερα, βάζει στο στόχαστρο το «ξεθωριασμένο ιδανικό: να πάρουμε την Πόλη», που «[σ]ιγά σιγά με το μεγάλωμα του Κράτους – ενώθηκαν τα Επτάνησα, ενώθηκε η Θεσσαλία, μισοενώθηκε η Κρήτη – ξεθύμανε» και οδήγησε στην «τάχα σπουδαία πολιτική του «πώς να προσαρτήσουμε στο κρατίδιο κανένα κομάτι ακόμα»». Στη σκέψη του, οι «σκλαβωμένοι Έλληνες» βρίσκονται σε διάσταση με τους βολεμένους υποκριτές «Ελλαδίτες»· και καταλήγει: «Αλλά επειδή η Ελλάδα και από ντροπή αν θελήσει να κουνηθεί καμιά μέρα, δεν έχει αρκετή θέληση για να κουνηθεί ούτε να κάνει τίποτε καλό, γιατί να μην οδηγήσω τους εξωμερίτες Έλληνες να γυρέψουν καλλίτερη τύχη με ένα μεγάλο Ανατολικό κράτος, δηλαδή κάνοντας την Τουρκία ένα μεγάλο ανατολικό κράτος όπου οι Έλληνες να έχουν – όπως και όλοι οι άλλοι – ίσα δικαιώματα με τους Τούρκους; Και τότε η Ελλάδα ας κυττάζει τις δουλίτσες της» (στο ίδιο, σ. 163). Τον Ιούνιο 1911, στο υπηρεσιακό του ωράριο στο Υπουργείο Εξωτερικών, «δουλεύ[ει] ... για την ισοπολιτεία στην Τουρκία» (σ. 182).

Υπό την επίδραση του Δραγούμη, εκδηλώνεται στην αυτόνομη μισο-ενωμένη Κρήτη μια ριζοσπαστική έκφραση του δημοτικισμού που αντιστέκεται στο *απροϋπόθετο* της επιδίωξης της Ένωσης. Εκδηλώνεται σε μια στιγμή, ίσως την τελευταία ιστορική στιγμή, όπου ο εθνικισμός δεν έχει μεταστεί από το ερμηνευτικό πεδίο της ενδεχομενικότητας σ' εκείνο της νομοτέλειας.²⁰ Είναι η ίδια στιγμή που διακυβεύεται αν «πρωτεύουσα» του δημοτικισμού θα παραμείνει η Πόλη ή αν το κίνημα – που σε κάθε περίπτωση προσδιορίζεται ως «εθνικό» – θα «κρατικοποιηθεί» με τη μεταφορά του κέντρου του στην πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου.

Ο συλλογικός δημοτικισμός των Χανίων είναι όχι απλώς «μαχητικός» (Βουρλιώτης 2011) αλλά εξτρεμιστικός. Και δεν είναι καθόλου αυτό που βρίσκουμε στην εκτενή «Απολογία» του διάδοχου σχήματος από το Ηράκλειο στο *Νουμάς*:²¹ Το ενδιαφέρον αυτού του κειμένου είναι ότι δεν έχει κανένα πρωτογενές ενδιαφέρον. Μια σύνοψη των κοινών, πια, τόπων από τα βιβλία αναφοράς των Αδελφάτου της Πόλης: Φωτιάδη (1902) και Γιανίδη (1908). Οι διανοούμενοι του Ηρακλείου επιδεικνύουν στην Αθήνα την αφομοίωση των γραμμών του αστικο-εκσυγχρονιστικού δημοτικισμού, που θα εξελιχθεί σε «εκπαιδευτικό δημοτικισμό». Στη διακήρυξη του Ηρακλείου η καθησυχαστική εκδοχή του «φυσικού νόμου» της «γλωσσικής εξέλιξης» παίρνει τη θέση της χανιώτικης «ιστοριοκρατίας». Ασφαλώς, καλείται «η γλώσσα ...

¹⁹ «Τότε θα ήταν φρέσκοι οι Έλληνες και νέοι και δροσεροί και άφοβοι και μελλοντικοί»: «χωρίς ιερή ιστορία, χωρίς ιστορία ...» (Δραγούμης 1985, σ. 237).

²⁰ Η «ενδεχομενική» πεποίθηση του Δραγούμη στο εναλλακτικό του πρόγραμμα κλονίζεται με τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Δραγούμης 1985, σ. 238-9, τελευταίες εγγραφές του 1912). «Αφήσαμε και το έργο που καταπιαστήκαμε με το Σουλιώτη. Θα καταπιαστούμε άλλο αργότερα αν έχουμε δύναμη» (Δραγούμης 1986, σ. 12· Οχτώβρης 1913).

²¹ Σύλλογος Δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης «Ο Σολωμός», *Νουμάς*, 347, «7 του Θεριστή 1909»).

να ξυπνήσει μέσα μας τις μεγάλες ορμές της φυλής μας», αλλά, ασφαλέστερα, «η θρησκεία είναι το μεγαλύτερο θεμέλιο που θέτομε στην ανατροφή των παιδιών μας». Δεν είμαστε πια στον «εικονομαχικό» δημοτικισμό του Χρηστούλακη. Ο «κοινωνικός πόλεμος» δεν είναι αντικείμενο του πόθου των Ηρακλειωτών. Ο πρόεδρος Καζαντζάκης προορίζεται για τη θέση του γραμματέα του Εκπαιδευτικού Ομίλου που αρχίζει να στήνει από τότε ακριβώς ο right man του δημοτικισμού. Αναδρομικά, δεν προκαλεί εντύπωση ότι ο Καζαντζάκης δε διεκδίκησε ποτέ την πατρότητα του κειμένου.²²

Στα μέσα του 1909, καθώς οι δομές του δημοτικισμού της Πόλης (Αδελφάτο και Λαός) οδηγούνται σε κατάρρευση, τη σκυτάλη παίρνουν οι δημοτικιστές της Αθήνας (μάλλον: οι αθηνοκεντρικοί δημοτικιστές), με διαφορετικούς όρους, που θα ευνοηθούν από το κίνημα στο Γουδί, παρά το μούδιασμα απέναντι στο Βενιζέλο μέχρι το 1912-1913. Τότε το Ελληνικό Βασίλειο έχει αποκτήσει την κρίσιμη μάζα, έχει ενσωματώσει την Κρήτη, και η Νέα Τουρκία έχει καταλήξει σε στρατιωτική δικτατορία. Οι δημοτικιστές αλώνουν τις ελληνικές κρατικές δομές της εκπαίδευσης. Ούτε και τότε, όπως ούτε και στα χρόνια που με απασχόλησαν, μπορούμε να πούμε ότι «τα πράγματα πήραν το δρόμο τους». Τα πράγματα πήραν το δρόμο που πήραν: η τελεολογική ερμηνεία της ιστορίας είναι ταυτολογική και γι' αυτό δε συνιστά ερμηνεία. Η ερμηνεία χρειάζεται τη διάκριση ανάμεσα στις συνειδήσεις και τις κυριαρχίες.

---

²² «Συντάκτης του ανυπόγραφου κειμένου είναι ασφαλώς ο Νίκος Καζαντζάκης» (Σταυρίδη-Πατρικίου ³2009, σ. 61).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βουρλιώτης Μανόλης (2011), «Όψεις του μαχητικού δημοτικισμού την Κρήτη. Επιστολές του Χρήσου Χρηστουλάκη προς τον Ίωνα Δραγούμη (1910-1915)», *Παλίμψηστον*, τχ. 27, 131-160.
- Γιανίδης Ελισαίος (1908), *Γλώσσα και ζωή*, Αθήνα, Α. Θ. Δεληγιάννης.
- Δέλτα Πηνελόπη (χ.χ.), *Αλληλογραφία της Π.Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λυκοπαρίδη, Αθήνα, Εστία.
- Δέλτα Πηνελόπη (2007), *Αναμνήσεις 1940*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Αθήνα, Ερμής.
- Δραγούμης Ίων (1985), *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, επιμ. Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, Αθήνα, Ερμής.
- Δραγούμης Ίων (1986), *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, επιμ. Θ. Ν. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, Ερμής.
- Δραγούμης Ίων (2013), *Έργα*. [Τ.1: [1905/1927], *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες* [1908], *Η Σαμοθράκη* [1911], *Όσοι ζωντανοί*. Τ.2: [1907], *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*], Αθήνα, Πελεκάνος.
- Ζέη Ελευθερία (2014), «Η «ένωση» της Κρήτης με την Ελλάδα: παλαιότερες και σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις», στο Σωκράτης Πετμεζάς & Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 19-32.
- Καλοκαιρινός Αλέξης (2010), *Γλωσσολογία και ποιητική*, Αθήνα, νήσος.
- Λαγουδάκη Ευγενία (2015), «Οι δημοτικιστές της Κρήτης στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα», *Παλίμψηστον*, τχ. 32, 165-178.
- Λασσιθιωτάκης Κώστας (1966), *Αναδρομές. Η συμβολή της Κρήτης στον αγώνα του δημοτικισμού*, Αθήνα, Δίφρος.
- Mackridge Peter (2013 [2009]), *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976*, μτφρ. Γρ. Κονδύλης, Αθήνα, Πατάκης.
- Νεχαμάς Αλέξανδρος (2002 [1986]), *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, μτφρ. Α. Παπακωνσταντίνου & Α. Κόρκα, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Lewis Bernard (2001 [21968]), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. 1, μτφρ. Π. Κωνσταντέας, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Παπακώστας Γιάννης (επιμ. 1985), *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας. Η αλληλογραφία*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος (1984), *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμ. Θ. Βερέμης & Κ. Μπούρα, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα (επιμ. 2000 [1976]), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Εστία.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα (2009), *Γλώσσα, εκπαίδευση και Πολιτική*, Αθήνα, Ολκός.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1963 [1915]), «Η γλώσσα μας στην κοινωνική ζωή», στο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, τ. 4, 284-299.
- Φωτιάδης Φώτης (1902), *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, Αθήνα, Εστία.